346sk04

४

तत्पुरुषसमासः - कुगतिप्रादिसमासः, उपपदसमासः च

प्रस्तावना

अस्मिन् पाठे कुसमासस्य गतिसमासस्य प्रादिसमासस्य उपपदसमासस्य च वर्णनं क्रियते। अत्र आद्यस्य समासत्रयस्य वर्णनाय "कुगतिप्रादयः" इति सूत्रं व्याख्यातम्। प्रादिसमासविधायकानां वार्तिकानां च व्याख्यानं कृतम्। तत उपपदसमासः "उपपदमतिङ्" इत्यनेन सूत्रेण विधीयते। ततः समासान्तकार्याणां विधायकानि सूत्राणि वर्णितानि। तत्र प्रसङ्गतः तत्पुरुषसमासनिष्पन्नानां शब्दानां लिङ्गनिर्णायकानि सूत्राणि समासे विशिष्टादेशविधायकानि च सूत्राणि वर्णितानि।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान् -

- कुगतिप्रादिसमासानां विधायकं सूत्रं वार्तिकानि च जानीयात्।
- उपपदसमाससम्बन्धानि सूत्राणि जानीयात्।
- तत्पुरुषसमासान्तप्रत्ययानां विधायकानि सूत्राणि जानीयात्।
- लिङ्गनिर्णायकानि सूत्राणि जानीयात्।
- विशिष्टादेशविधायकानि सूत्राणि जानीयात्।
- ससूत्रं समासं ज्ञात्वा तादृशानाम् अन्येषां समस्तपदानां निर्माणे समर्थो भविष्यति।

[४.१] कुगतिप्रादयः॥ (२.२.१८)

सूत्रार्थः - समर्थाः कुगतिप्रादयः समर्थेन सुबन्तेन सह नित्यं समस्यन्ते, स च तत्पुरुषसंज्ञको भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण कुगतिप्रादिसमासाः विधीयन्ते। सूत्रेऽस्मिन् एकं पदम् अस्ति। कुगतिप्रादयः इति प्रथमाबहुवचनान्तं पदम्। कुश्च गतिश्च प्रादिश्च कुगतिप्रादयः इति इतरेतरद्वन्द्वसमासः। "सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे" इत्यस्मात् सूत्रात् सुप् इति "नित्यं क्रीडाजीविकयोः"

इत्यस्मात् सूत्रात् नित्यमिति चानुवर्तते। "समर्थः पदविधिः" इत्यस्मात् सूत्रात् समर्थः इति पदमधिक्रियते। "प्राक्कडारात्समासः", "सह सुपा", "तत्पुरुषः" इत्येतानि अत्र अधिकृतानि। यद्यपि कु इति पृथिवीवाची स्त्रीलिङ्गशब्दः वर्तते तथापि गतिप्रादिसाहचर्यात् कुत्सितार्थे विद्यमानं कु इत्यव्ययमेव अत्र गृह्यते। अधिकारानुवृत्तिलब्धपदानि संयोज्य - "समर्थाः कुगतिप्रादयः समर्थेन सुबन्तेन सह नित्यं समस्यन्ते, स च तत्पुरुषसमासः भवति" इत्यर्थो लभ्यते।

उदाहरणम् - कुसमासस्योदाहरणं भवति कुपुरुषः इति। कुत्सितः पुरुषः इति लौकिकविग्रहे कु पुरुष सु इत्यलौकिकविग्रहे कु इति पुरुष सु इति सुबन्तेन सह प्रकृतसूत्रेण तत्पुरुषसंज्ञं भवति। ततः कु इत्यस्य समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टस्योपसर्जनसंज्ञायाम् "उपसर्जनं पूर्वम्" इत्यनेन पूर्वनिपाते कु पुरुष सु इति भवति। समुदायस्य समाससंज्ञकस्य प्रातिपदिकत्वात् ततः "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इत्यनेन प्रातिपदिकावयवस्य सुपः सोः लुकि निष्पन्नात् कुपुरुष इत्यस्मात् प्रातिपदिकात् सौ प्रक्रियाकार्ये कुपुरुषः इति रूपम्।

गतिसमासस्य ऊरीकृत्य शुक्लीकृत्य पटपटाकृत्य इत्यादीनि अत्रोदाहरणानि। "प्रादयः" इति सूत्रेण प्रादीनां द्वाविंशतेः निपातसंज्ञा विधीयते। प्रादिसमासे शोभनः पुरुषः सुपुरुषः इत्यादिकमुदाहणम्। नित्यसमासत्वात् अस्वपदविग्रहः सर्वत्र प्रदर्श्यते।

[४.२] ऊर्यादिच्विडाचश्च॥ (१.४.६१)

सूत्रार्थः - ऊर्यादयः च्व्यन्ताः डाजन्ताश्च क्रियायोगे गतिसंज्ञाः भवन्ति।

सूत्रव्याख्या - इदं संज्ञासूत्रम्। अनेन सूत्रेण गतिसंज्ञा विधीयते। ऊरीकृत्य इत्यादौ गतिसंज्ञाविधानाय इदं सूत्रं प्रवृत्तम्। सूत्रेऽस्मिन् पदद्वयम् अस्ति। ऊर्यादिच्विडाचः इति प्रथमाबहुवचनान्तं पदम्। चेत्यव्ययपदम्। ऊरी आदिर्येषां ते ऊर्यादयः इति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः। ऊर्यादयश्च च्विश्च डाच् च ऊर्यादिच्विडाचः इति इतरेतरद्वन्द्वसमासः। "उपसर्गाः क्रियायोगे" इत्यस्मात् सूत्रात् क्रियायोगे इत्यनुवर्तते। "गतिश्च" इत्यस्मादनुवृत्तस्य गतिः इति पदस्य वचनविपरिणामेन गतयः इति भवन्ति। "प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्" इत्यनेन च्विप्रत्ययेन च्विप्रत्ययान्तानां डाच्प्रत्ययेन च डाजन्तानां बोधो भवति। एवं सूत्रार्थो भवति "ऊर्यादयः च्विप्रत्ययान्ताः डाच्प्रत्ययान्ताश्च क्रियायोगे गतिसंज्ञकाः भवन्ति" इति।

"प्रागीश्वरान्निपाताः" इत्यनेन सूत्रेण ऊर्यादीनां च्विप्रत्ययान्तां डाच्प्रत्ययान्तानां च निपातसंज्ञायां "स्वरादिनिपातमव्ययम्" इत्यनेन सूत्रेण तेषामव्ययसंज्ञा भवति। च्विडाच्प्रत्यययोः कृभ्वस्तियोगे एव विधानात् तत्साहचर्याद् ऊर्यादीनामपि कृभ्वस्तिभ्य एव विधानम्।

उदाहरणम् - ऊर्यादीनामुदाहरणं भवति ऊरीकृत्य इति। ऊरी इत्यस्य कृत्वा इत्यनेन योगे प्रकृतसूत्रेण गतिसंज्ञायां "कुगतिप्रादयः" इत्यनेन गतिसमासे प्रक्रियाकार्ये ऊरी कृत्वा इति भवति। ऊरीकृत्वा इत्यस्याव्ययत्वात् ततः सोर्लुकि "समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्" इत्यनेन सूत्रेण क्त्वाप्रत्ययस्य

ल्यपि तुकि प्रक्रियाकार्ये ऊरीकृत्य इति रूपम्। च्विप्रत्ययान्तस्य गतिसंज्ञायां शुक्लीकृत्य डाच्प्रत्ययान्तस्य च गतिसंज्ञायां पटपटाकृत्य इत्युदाहरणम्।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. "कुगतिप्रादयः" इति सूत्रस्यार्थः कः।

२. कुतत्पुरुषसमासस्य एकमुदाहरणं देयम्।

३. गतितत्पुरुषसमासस्य एकमुदाहरणं देयम्।

४. प्रादितत्पुरुषसमासस्य एकमुदाहरणं देयम्।

५. "ऊर्यादिच्विडाचश्च" इति सूत्रस्यार्थः कः।

६. "ऊर्यादिच्विडाचश्च" इति सूत्रस्य एकमुदाहरणं देयम्।

प्रादिसमासविधायकानि वार्तिकान्यधः प्रस्तूयन्ते -

(४.२.१) प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया (वार्तिकम्)

वार्तिकार्थः - गताद्यर्थे वर्तमानाः प्रादयः प्रथमान्तेन समर्थेन सुबन्तेन नित्यं समस्यन्ते, स च तत्पुरुषसंज्ञको भवति।

वार्तिकव्याख्या - इदं वार्तिकं "कुगतिप्रादयः" इति सूत्रे महाभाष्ये पठितम्। सूत्रस्यास्य नित्यसमासविधानादिदं वार्तिकमपि नित्यसमासं बोधयति। वार्तिके प्रादयः इति प्रथमाबहुवचनान्तं, गताद्यर्थे इति सप्तम्येकवचनान्तं प्रथमया इति च तृतीयान्तं पदम्। "समर्थः पदविधिः" इत्यस्मात् सूत्रात् समर्थः इति पदम् अधिक्रियते। "प्राक्कडारात्समासः", "सह सुपा", "तत्पुरुषः" इत्येतानि सूत्राणि अधिकृतानि। "सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे" इत्यतः सुप् इति पदमनुवर्तते। प्रथमया इत्यस्य सुपा इत्यस्य च तदन्तविधौ समर्थपदेन सहान्वयेन प्रथमान्तेन समर्थेन सुबन्तेन इत्यागच्छति। गताद्यर्थे प्रादीनां शिष्टसम्मताः प्रयोगाः सन्ति। एवं वार्तिकार्थः समायाति - "गताद्यर्थे वर्तमानाः प्रादयः प्रथमान्तेन समर्थेन सुबन्तेन नित्यं समस्यन्ते, स च तत्पुरुषसंज्ञको भवति"।

उदाहरणम् - एतस्य वार्तिकस्य प्राचार्यः इत्युदाहरणम्। प्रगत आचार्यः इति लौकिकविग्रहे प्र आचार्य सु इत्यलौकिकविग्रहे प्रोक्तवार्तिकन गताद्यर्थे विद्यमानः प्र इति निपातः आचार्य सु इत्यनेन प्रथमान्तेन सुबन्तेन सह प्रादितत्पुरुषसंज्ञो भवति। ततः प्रक्रियाकार्ये प्राचार्यः इति रूपम्। एवमेव विरुद्धः पक्षः विपक्ष इत्यादिकम् एतस्य वार्तिकस्योदाहरणम्।

(४.२.२) अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया (वार्तिकम्)

वार्तिकार्थः - क्रान्ताद्यर्थे वर्तमानाः अत्यादयः द्वितीयान्तेन समर्थेन सुबन्तेन नित्यं समस्यन्ते, स च तत्पुरुषसंज्ञको भवति।

वार्तिकव्याख्या - इदं वार्तिकं "कुगतिप्रादयः" इति सूत्रे महाभाष्ये पठितम्। सूत्रस्यास्य नित्यसमासविधानादिदं वार्तिकमपि नित्यसमासं बोधयति। वार्तिके अत्यादयः इति प्रथमाबहुवचनान्तं, क्रान्ताद्यर्थे इति सप्तम्येकवचनान्तं द्वितीयया इति च तृतीयान्तं पदम्। "समर्थः पदविधिः" इत्यस्मात् सूत्रात् समर्थः इति पदम् अधिक्रियते। "प्राक्कडारात्समासः", "सह सुपा", "तत्पुरुषः" इत्येतानि सूत्राणि अधिकृतानि। "सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे" इत्यतः सुप् इति पदमनुवर्तते। द्वितीयया इत्यस्य सुपा इत्यस्य च तदन्तविधौ समर्थपदेन सहान्वयेन द्वितीयान्तेन समर्थेन सुबन्तेन इत्यागच्छति। क्रान्ताद्यर्थे अत्यादीनां शिष्टसम्मताः प्रयोगाः सन्ति। एवं वार्तिकार्थः - "क्रान्ताद्यर्थे वर्तमानाः अत्यादयः द्वितीयान्तेन समर्थेन सुबन्तेन नित्यं समस्यन्ते, स च तत्पुरुषसंज्ञको भवति" इति।

उदाहरणम् - एतस्य वार्तिकस्य अतिमालः इत्युदाहरणम्। अतिक्रान्तः मालाम् इति लौकिकविग्रहे अति माला अम् इत्यलौकिकविग्रहे प्रोक्तवार्तिकेन क्रान्ताद्यर्थे विद्यमानः अति इति निपातः माला अम् इत्यस्य द्वितीयान्तेन सुबन्तेन सह प्रादितत्पुरुषसंज्ञो भवति। ततः प्रक्रियाकार्ये सुब्लुकि अतिमाला इति स्थिते ह्रस्वविधानाय उपसर्जनसंज्ञाविधायकं सूत्रं प्रवृत्तम् -

[४.३] एकविभक्ति चापूर्वनिपाते॥ (१.२.४४)

सूत्रार्थः - विग्रहे यत् नियतविभक्तिं तस्य उपसर्जनसंज्ञा भवति, किन्तु तस्य पूर्वनिपातो न भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं संज्ञासूत्रम्। अनेन सूत्रेण उपसर्जनसंज्ञा विधीयते। सूत्रेऽस्मिन् पदत्रयम् अस्ति। एकविभक्ति च अपूर्वनिपाते इति पदच्छेदः। अत्र एकविभक्ति इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। चेत्यव्ययपदम्। अपूर्वनिपाते इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। "प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्" इत्यस्मात् सूत्रात् समासे उपसर्जनम् इति पदद्वयम् अनुवर्तते। एका विभक्तिर्यस्य तद् एकविभक्ति इति बहुव्रीहिसमासः। नियतविभक्तिकम् इत्यर्थः। पूर्वश्चासौ निपातः पूर्वनिपातः इति कर्मधारयसमासः। न पूर्वनिपातः अपूर्वनिपातः तस्मिन् अपूर्वनिपाते इति नञ्समासः। अत्र नञः पर्युदासप्रतिषेधार्थः। पूर्वनिपातभिन्ने कार्ये कर्तव्ये इत्यर्थः। समासपदेन समासोन्मुखविग्रहवाक्यस्य ग्रहणम्। एवं समासे नाम समासोन्मुखविग्रहवाक्ये इति। पूर्वनिपातभिन्ने कार्ये कर्तव्ये समासे समासोन्मुखविग्रहवाक्ये यत् नियतविभक्तिकं तद् उपसर्जनं भवतीति सूत्रतात्पर्यम्। एवं सूत्रार्थो भवति - "विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तस्य उपसर्जनसंज्ञा भवति, किन्तु तस्य पूर्वनिपातो न भवति" इति।

उदाहरणम् - एतस्य सूत्रस्य अतिमालः इत्युदाहरणम्। अतिक्रान्तः मालाम् इति लौकिकविग्रहे "अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया" इत्यनेन प्रादिसमासे प्रक्रियाकार्ये सुब्लुकि अतिमाला इति स्थिते

प्रस्तुतसूत्रेण विग्रहवाक्ये मालाम् इत्यस्य नियतविभक्तिकत्वात् मालाशब्दस्य उपसर्जनसंज्ञा भवति। अतिमाला इत्यत्र उपसर्जनस्य ह्रस्वविधायकं सूत्रं प्रवृत्तम्-

[४.४] गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य॥ (१.२.४८)

सूत्रार्थः - उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तं च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण ह्रस्वो विधीयते। सूत्रेऽस्मिन् पदद्वयम् अस्ति। गोस्त्रियोः उपसर्जनस्य इति पदच्छेदः। अत्र गोस्त्रियोः इति षष्ठीद्विवचनान्तं पदम्। उपसर्जनस्य इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। "ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य" इत्यस्मात् सूत्रात् ह्रस्वः प्रातिपदिकस्य इति पदद्वयम् अनुवर्तते। गौश्च स्त्री च गोस्त्रियौ, तयोः गोस्त्रियोः इति इतरेतरद्वन्द्वः। अत्र गोपदेन गोशब्दस्य ग्रहणम्। स्त्रीपदेनात्र "स्त्रियाम्" इत्यधिकारे विहिताः टाप् डाप् चाप् ङीप् ङीष् ङीन् इत्येते प्रत्यया गृह्यन्ते, न तु स्त्रीशब्दः। स्त्रीपदेन तदन्तविधौ स्त्रीप्रत्ययानामेव ग्रहणम्। उपसर्जनस्य इति गोस्त्रियोः इत्यस्य पदस्य विशेषणम्। गोस्त्रियोः इति प्रातिपदिकस्य विशेषणम्। एवं उपसर्जनस्य गोस्त्रियोः प्रातिपदिकस्य इत्यस्य तात्पर्यं भवति उपसर्जनस्य गोप्रातिपदिकस्य उपसर्जनस्य स्त्रीप्रत्ययान्तप्रातिपदिकस्य च इति। उपसर्जनस्य गोप्रातिपदिकस्य स्त्रीप्रत्ययान्तप्रातिपदिकस्य च ह्रस्वः भवति इति सूत्रतात्पर्यम्। एवं सूत्रार्थो भवति - "उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तं च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो भवति" इति। "अलोऽन्त्यस्य" इति "अचश्च" इति च परिभाषाद्वयबलात् प्रातिपदिकस्य अन्त्यस्य अचः स्थाने एव ह्रस्वादेशो भवति।

उदाहरणम् - एतस्य सूत्रस्य अतिमालः इत्युदाहरणम्। अतिक्रान्तः मालाम् इति लौकिकविग्रहे "अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया" इत्यनेन प्रादिसमासे प्रक्रियाकार्ये सुब्लुकि अतिमाला इति स्थिते विग्रहवाक्ये मालाम् इत्यस्य नियतविभक्तिकत्वात् मालाशब्दस्योपसर्जनसंज्ञा भवति। ततः प्रकृतसूत्रेण मालाशब्दस्यान्त्यस्य अच आकारस्य स्थाने ह्रस्वे अकारे अतिमालशब्दो निष्पद्यते। ततः सौ अतिमालः इति रूपम्। गोशब्दान्तस्य ह्रस्वे उदाहरणं चित्रगुः इति।

पाठगतप्रश्नाः-२

७. "प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया" इति वार्तिकस्यार्थः कः।

८. "प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया" इति वार्तिकस्य एकमुदाहरणं देयम्।

९. "अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया" इति वार्तिकस्यार्थः कः।

१०. "अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया" इति वार्तिकस्य एकमुदाहरणं देयम्।

११. "एकविभक्ति चापूर्वनिपाते" इति सूत्रस्यार्थः कः।

१२. "गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य" इति सूत्रस्यार्थः कः।

(४.४.१) अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया (वार्तिकम्)

वार्तिकार्थः - क्रुष्टाद्यर्थे वर्तमानाः अवादयः तृतीयान्तेन समर्थेन सुबन्तेन नित्यं समस्यन्ते, स च तत्पुरुषसंज्ञको भवति।

वार्तिकव्याख्या - इदं वार्तिकं "कुगतिप्रादयः" इति सूत्रे महाभाष्ये पठितम्। सूत्रस्यास्य नित्यसमासविधानादिदं वार्तिकमपि नित्यसमासं बोधयति। वार्तिके अवादयः इति प्रथमाबहुवचनान्तं, क्रुष्टाद्यर्थे इति सप्तम्येकवचनान्तं तृतीयया इति च तृतीयैकवचनान्तं पदम्। "समर्थः पदविधिः" इत्यस्मात् सूत्रात् समर्थः इति पदम् अधिक्रियते। "प्राक्कडारात्समासः", "सह सुपा", "तत्पुरुषः" इत्येतानि सूत्राणि अधिकृतानि। "सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे" इत्यतः सुप् इति पदमनुवर्तते। तृतीयया इत्यस्य सुपा इत्यस्य च तदन्तविधौ समर्थपदेन सहान्वयेन तृतीयान्तेन समर्थेन सुबन्तेन इत्यागच्छति। क्रुष्टाद्यर्थे अवादीनां शिष्टसम्मताः प्रयोगाः सन्ति। एवं वार्तिकार्थः समायाति - "क्रुष्टाद्यर्थे वर्तमानाः अवादयः तृतीयान्तेन समर्थेन सुबन्तेन नित्यं समस्यन्ते, स च तत्पुरुषसंज्ञको भवति" इति।

उदाहरणम् - एतस्य वार्तिकस्य अवकोकिलः इत्युदाहरणम्। अवक्रुष्टः कोकिलया इति लौकिकविग्रहे अव कोकिला टा इत्यलौकिकविग्रहे प्रोक्तवार्तिकेन क्रुष्टाद्यर्थे विद्यमानः अव इति निपातः कोकिला टा इत्यनेन सुबन्तेन सह तत्पुरुषसंज्ञो भवति। ततः प्रक्रियाकार्ये सुब्लुकि अवकोकिला इति स्थिते कोकिला इत्यस्य "एकविभक्ति चापूर्वनिपाते" इत्यनेनोपसर्जनसंज्ञायां "गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य" इत्यनेन ह्रस्वे प्रक्रियाकार्ये अवकोकिलः इति रूपम्। सङ्गतमर्थेन समर्थमित्यादिकमेतस्य वार्तिकस्योदाहरणम्।

(४.४.२) पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या (वार्तिकम्)

वार्तिकार्थः - ग्लानाद्यर्थे वर्तमानाः पर्यादयः चतुर्थ्यन्तेन समर्थेन सुबन्तेन नित्यं समस्यन्ते, स च तत्पुरुषसंज्ञको भवति।

वार्तिकव्याख्या - इदं वार्तिकं "कुगतिप्रादयः" इति सूत्रे महाभाष्ये पठितम्। सूत्रस्यास्य नित्यसमासविधानादिदं वार्तिकमपि नित्यसमासं बोधयति। वार्तिके पर्यादयः इति प्रथमाबहुवचनान्तं, ग्लानाद्यर्थे इति सप्तम्येकवचनान्तं चतुर्थ्या इति च तृतीयान्तं पदम्। "समर्थः पदविधिः" इत्यस्मात् सूत्रात् समर्थः इति पदम् अधिक्रियते। "प्राक्कडारात्समासः", "सह सुपा", "तत्पुरुषः" इत्येतानि सूत्राणि अधिकृतानि। "सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे" इत्यतः सुप् इति पदमनुवर्तते। चतुर्थ्या इत्यस्य सुपा इत्यस्य च तदन्तविधौ समर्थपदेन सहान्वयेन चतुर्थ्यन्तेन समर्थेन सुबन्तेन इत्यागच्छति। ग्लानाद्यर्थे पर्यादीनां शिष्टसम्मताः प्रयोगाः सन्ति। एवं वार्तिकार्थः समायाति - "ग्लानाद्यर्थे वर्तमानाः पर्यादयः चतुर्थ्यन्तेन समर्थेन सुबन्तेन नित्यं समस्यन्ते, स च तत्पुरुषसंज्ञको भवति" इति।

उदाहरणम् - एतस्य वार्तिकस्य पर्यध्ययनः इत्युदाहरणम्। अध्ययनाय परिग्लानः इति लौकिकविग्रहे परि अध्ययन ङे इत्यलौकिकविग्रहे प्रोक्तवार्तिकेन ग्लानाद्यर्थे विद्यमानः परि इति अध्ययन

ङे इत्यनेन चतुर्थ्यन्तेन सुबन्तेन सह तत्पुरुषसंज्ञं भवति। ततः समासे सुब्लुकि प्रक्रियाकार्ये पर्यध्ययनः इति रूपम्। उद्युक्तः संग्रामाय उत्संग्रामः इत्यादिकमिहोदाहरणम्।

(४.४.३) निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या (वार्तिकम्)

वार्तिकार्थः - क्रान्ताद्यर्थे वर्तमानाः निरादयः पञ्चम्यन्तेन समर्थेन सुबन्तेन नित्यं समस्यन्ते, स च तत्पुरुषसंज्ञको भवति।

वार्तिकव्याख्या - इदं वार्तिकं "कुगतिप्रादयः" इति सूत्रे महाभाष्ये पठितम्। सूत्रस्यास्य नित्यसमासविधानादिदं वार्तिकमपि नित्यसमासं बोधयति। वार्तिके निरादयः इति प्रथमाबहुवचनान्तं, क्रान्ताद्यर्थे इति सप्तम्येकवचनान्तं पञ्चम्या इति च तृतीयैकवचनान्तं पदम्। "समर्थः पदविधिः" इत्यस्मात् सूत्रात् समर्थः इति पदम् अधिक्रियते। "प्राक्कडारात्समासः", "सह सुपा", "तत्पुरुषः" इत्येतानि सूत्राणि अधिकृतानि। "सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे" इत्यतः सुप् इति पदमनुवर्तते। पञ्चम्या इत्यस्य सुपा इत्यस्य च तदन्तविधौ समर्थपदेन सहान्वयेन पञ्चम्यन्तेन समर्थेन सुबन्तेन इत्यागच्छति। क्रान्ताद्यर्थे निरादीनां शिष्टसम्मताः प्रयोगाः सन्ति। एवं वार्तिकार्थः समायाति - "क्रान्ताद्यर्थे वर्तमानाः निरादयः पञ्चम्यन्तेन समर्थेन सुबन्तेन नित्यं समस्यन्ते, स च तत्पुरुषसंज्ञको भवति" इति।

उदाहरणम् - एतस्य वार्तिकस्य निष्कौशाम्बिः इत्युदाहरणम्। निष्क्रान्तः कौशाम्ब्या इति लौकिकविग्रहे निर् कौशाम्बी ङसि इत्यलौकिकविग्रहे प्रोक्तवार्तिकेन क्रान्ताद्यर्थे विद्यमानं निर् इति कौशाम्बी ङसि इत्यनेन समर्थेन सुबन्तेन तत्पुरुषसमाससंज्ञकं भवति। ततः निर् इत्यस्य पूर्वनिपाते प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि च प्रक्रियाकार्ये निर् कौशाम्बी इति भवति। तदा "एकविभक्ति चापूर्वनिपाते" इत्यनेन कौशाम्बीत्यस्य उपसर्जनसंज्ञायां ह्रस्वत्वे निष्पन्नात् निष्कौशाम्बिशब्दात् सौ प्रक्रियाकार्ये निष्कौशाम्बिः इति रूपम्। निष्क्रान्तो वाराणस्याः निर्वाराणसिः इत्यादिकमिहोदाहरणम्।

"उपपदमतिङ्" इत्यनेन वक्ष्यमाणसूत्रेण उपपदसमासात् प्राग् उपपदं किमिति वर्णयितुं सूत्रमारब्धम् -

[४.५] तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्॥ (३.१.९२)

सूत्रार्थः - सप्तम्यन्ते पदे कर्मण्यण् इत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं यत्कुम्भादि तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं संज्ञासूत्रम्। अनेन सूत्रेण उपपदसंज्ञा विधीयते। सूत्रेऽस्मिन् पदत्रयम् अस्ति। तत्र उपपदं सप्तमीस्थम् इति पदच्छेदः। तत्र इत्यव्ययपदम्। उपपदं सप्तमीस्थम् इति पदद्वयं प्रथमैकवचनान्तम्। सप्तम्यां तिष्ठतीति सप्तमीस्थम्। एतस्मात् सूत्रात् पूर्वं "धातोः" इत्यधिकारः प्रवर्तते। स चाधिकारः तृतीयाध्यायपरिसमाप्तिं यावत्। एवं तृतीयाध्यायपरिसमाप्तिं यावत् सूत्रैः ये प्रत्ययाः विहितास्ते धातोः परमेव भवन्ति। प्रस्तुतेन सूत्रेण धात्वधिकारान्तर्गतसूत्रैः यत्र यत्र सप्तम्यन्तं पदं प्रयुक्तं तत्र तत्पदबोध्यं यत् तद्वाचकस्य पदस्योपपदसंज्ञा विधीयते। अत एव सूत्रार्थः समायाति - "सप्तम्यन्ते पदे कर्मण्यण् इत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं कुम्भादि तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं भवति" इति।

उदाहरणम् - एतस्य सूत्रस्य कुम्भकारः इत्युदाहरणम्। कुम्भं करोतीत्यर्थे "कर्मण्यण्" इत्यनेन अण् भवति। अत्र सूत्रे कर्मणि इति सप्तम्यन्तं पदम्। कर्मणि इत्यनेन बोध्यस्य कर्मीभूतस्य कुम्भस्य वाचकं यत्कुम्भपदं तस्यैवोपपदसंज्ञा प्रस्तुतेन सूत्रेण भवति।

पाठगतप्रश्नाः-३

१३. "अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया" इति वार्तिकस्यार्थः कः।

१४. "अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया" इति वार्तिकस्य एकमुदाहरणं देयम्।

१५. "पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या" इति वार्तिकस्यार्थः कः।

१६. "पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या" इति वार्तिकस्य एकमुदाहरणं देयम्।

१७. "निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या" इति वार्तिकस्यार्थः कः।

१८. "निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या" इति वार्तिकस्य एकमुदाहरणं देयम्।

१९. "तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्" इति सूत्रस्यार्थः कः।

२०. "तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्" इति सूत्रस्य एकमुदाहरणं देयम्।

[४.६] उपपदमतिङ्॥ (२.२.१९)

सूत्रार्थः - उपपदं सुबन्तं समर्थेन सह नित्यं समस्यते, स च तत्पुरुषसंज्ञको भवति। अयं च समासः अतिङन्तः।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण उपपदतत्पुरुषसमासो विधीयते। पदद्वयात्मके अस्मिन् सूत्रे उपपदम् अतिङ् इति पदद्वयं प्रथमैकवचनान्तम्। "सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे" इत्यतः सुबित्यनुवर्तते। प्रथमान्तं समर्थग्रहणं तृतीयान्ततया विपरिणम्यते। तेन समर्थेन इति भवति। अविद्यमानं तिङ् यस्मिन् सः अतिङ् इति बहुव्रीहिसमासः। अतिङन्तमिति तात्पर्यम्। "प्राक्कडारात्समासः", "तत्पुरुषः" इति सूत्रद्वयम् अधिकृतम्। "समर्थः पदविधिः" इत्यतः समर्थः इति पदमधिक्रियते। "नित्यं क्रीडाजीविकयोः" इत्यस्मात् सूत्रात् नित्यम् इत्यनुवर्तते। सुप् इत्यस्य उपपदमित्यस्य विशेषणत्वात् तदन्तविधौ सुबन्तम् उपपदम् इति लभ्यते। एवं सूत्रार्थ आगच्छति - उपपदं सुबन्तं समर्थेन सह नित्यं समस्यते, स च तत्पुरुषसंज्ञको भवति। अयं च समासः अतिङन्तः।" इति।

सूत्रे अतिङ् इति पदस्य ग्रहणाभावे मा भवान् भूत् इति प्रयोगो नोपपद्यते। तथाहि "माङि लुङ्" इत्यनेन माङ्योगे भूधातोर्लुङि रूपम् भवति। सूत्रे माङि इति सप्तमीनिर्दिष्टत्वात् तस्योपपदसंज्ञा भवति। ततः अतिङ् इत्यस्याभावे प्रकृतसूत्रेण मा भूत् इत्यनयोः उपपदसमासः स्यात्। तदा मध्ये भवान् इति प्रयोगो नोपपद्यते समासमध्ये प्रयोगास्वीकारात्। एवम् अतिङ् इत्यस्य प्रयोजनं सूत्रे विद्यते।

उदाहरणम् - एतस्य सूत्रस्य कुम्भकारः इत्युदाहरणम्। कुम्भं करोतीति कुम्भकारः। अत्र कुम्भं करोतीति न विग्रहवाक्यं किन्तु कुम्भकारशब्दस्यार्थ एव। धातुप्रत्ययप्रकरणे "कर्मण्यण्" इत्यत्र कर्मणि इत्यनेन सप्तम्यन्तपदेन कुम्भबोधनात् कुम्भमित्यत्रोपपदम्। ततः कुम्भमित्युपपदं "गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः" इति परिभाषापरिष्कृतेन कारशब्देन कृदन्तेन समर्थेन सह प्रकृतसूत्रेण तत्पुरुषसमाससंज्ञं भवति। ततः कुम्भशब्दस्य कर्मत्वात् कारशब्देन कृदन्तेन योगे "कर्तृकर्मणोः कृति" इत्यनेन ङस्प्रत्ययो भवति। ततः कुम्भ ङस् कार इति स्थिते समासस्य प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि निष्पन्नात् कुम्भकारशब्दात् सौ प्रक्रियाकार्ये कुम्भकारः इति रूपम्। अत्र प्रातिपदिकेन कारशब्देन सह समासत्वात् लौकिकविग्रहवाक्यम् असम्भवम्।

(४.६.१) गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः ॥ (परिभाषा)

परिभाषार्थः - गतिसंज्ञकस्य कारकसंज्ञकस्य उपपदसंज्ञकस्य च कृदन्तेन सह समासः कृदन्तात् सुबुत्पत्तेः प्राक् भवति।

परिभाषाव्याख्या - "उपपदमतिङ्" इत्यस्मिन् सूत्रे सह सुपा इत्यस्मात् सूत्रात् सुपा इत्यस्यानुवृत्तिः न क्रियते। तदा तिङन्तेन सहोपपदस्य समासप्रसङ्गः, तद्वारणाय सूत्रे अतिङ् इति पदं प्रदत्तम्। एवं सूत्रे सुबुत्पत्तेः प्रागेव कृदन्तेन सह उपपदस्य समासो विहितः। सुपा इत्यस्य पदस्य सूत्रे अनुवृत्तिः यदि भवति तर्हि अतिङ् इति पदं न देयं तिङन्तप्रतिषेधाय। तथापि सुपा इत्यस्य अनुवृत्तिः कथं नास्तीति प्रश्ने सति सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासे प्रमाणं दर्शयति "गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः" इति।

उदाहरणम् - एतस्याः परिभाषायाः उदाहरणं व्याघ्री इति। विशेषेण आ समन्ताद् जिघ्रतीति विग्रहे आङ् इत्युपपदे घ्राधातोः "आतश्चोपसर्गे" इत्यनेन कप्रत्यये "आतो लोप इटि च" इत्यनेन धातोराकारस्य लोपे आ घ्र् अ इति जाते सर्वसंयोगे आ घ्र इति भवति। तदा घ्र इत्यनेन कृदन्तेन सह आ इति उपपदस्य सुबुत्पत्तेः पूर्वम् "उपपदमतिङ्" इत्यनेन उपपदसमासे आघ्र इति निष्पद्यते। ततः "गतिश्च" इत्यनेन गतिसंज्ञकस्य वि इत्यस्योपसर्गस्य आघ्र इत्यनेन सह "कुगतिप्रादयः" इत्यनेन नित्यं प्रादितत्पुरुषसमासो भवति। ततः वि आघ्र इति स्थिते "इको यणचि" इत्यनेन वि इत्यस्य इकारस्य अचि आकारे परे यणि यकारे सर्वसंयोगे व्याघ्र इति निष्पद्यते। ततः सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव ङीषि व्याघ्री इति रूपम्।

कारकस्योदाहरणम् अश्वक्रीती। अश्वेन क्रीता इति लौकिकविग्रहे अश्व टा क्रीत इत्यलौकिकविग्रहे "कर्तृकरणे कृता बहुलम्" इत्यनेन सूत्रेण क्रीत इति कृदन्तेन सह करणकारकस्य अश्व टा इत्यस्य समासे प्रक्रियाकार्ये निष्पन्नात् अश्वक्रीतशब्दात् स्त्रीत्वविवक्षायां "क्रीतात्करणपूर्वात्" इत्यनेन ङीषि प्रक्रियाकार्ये अश्वक्रीती इति रूपम्।

तत्पुरुषसमासे समासान्तानां प्रत्ययानां सूत्राणि -

[४.७] तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याऽव्ययादेः॥ (५.४.८६)

सूत्रार्थः - संख्याऽव्ययादेः अङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तः तद्धितसंज्ञकः अच्प्रत्ययो भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण समासान्तः अच्प्रत्ययो विधीयते। पदत्रयात्मके अस्मिन् सूत्रे तत्पुरुषस्य अङ्गुलेः संख्याव्ययादेः इति पदत्रयं षष्ठ्येकवचनान्तम्। "अच्प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोम्नः" इत्यतः अच् इति प्रथमान्तम् पदम् अनुवर्तते। "समासान्ताः", "तद्धिताः", "प्रत्ययः", "परश्च" इत्येतानि अधिकृतानि। अङ्गुलेः इति तत्पुरुषस्येत्यस्य विशेषणम्। अतः "येन विधिस्तदन्तस्य" इत्यनेन सूत्रेण तदन्तविधौ अङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य इति भवति। संख्याऽव्ययादेः इत्यस्यापि तत्पुरुषस्येत्यत्रान्वयः। संख्या च अव्ययं च संख्याव्ययम्, संख्याव्ययम् आदि यस्य सः संख्याव्ययादिः तस्येति द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहिसमासः। एवं सूत्रार्थ आगच्छति - "संख्याऽव्ययादेः अङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तः तद्धितसंज्ञकः अच्प्रत्ययो भवति" इति।

उदाहरणम् - संख्यापूर्वस्याङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तस्य अचः उदाहरणं द्व्यङ्गुलं दार्वादिकम् इति। द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्येति लौकिकविग्रहे द्वि औ अङ्गुलि औ इत्यलौकिकविग्रहे तद्धितार्थे मात्रचि विवक्षिते "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" इत्यनेन सूत्रेण तत्पुरुषसमासो भवति। ततः संख्यावाचकस्य द्वि औ इत्यस्योपसर्जनत्वात्पूर्वनिपातो भवति। अस्य समासस्य "तत्पुरुषः" इत्यनेन तत्पुरुषत्वं "संख्यापूर्वो द्विगुः" इत्यनेन च सूत्रेण द्विगुत्वमस्ति। ततः समासस्य प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि द्वि अङ्गुलि इति स्थिते यणि द्व्यङ्गुलि इति जाते प्रस्तुतेन सूत्रेण संख्यापूर्वस्य तत्पुरुषस्य समासान्तः अच्प्रत्ययो भवति। अचः चकारस्य "हलन्त्यम्" इत्यनेन इत्संज्ञायां "तस्य लोपः" इत्यनेन लोपे द्व्यङ्गुलि अ इति जाते "यचि भम्" इत्यनेन द्व्यङ्गुलि इत्यस्य भसंज्ञायां "यस्येति च" इत्यनेन इकारस्य लोपे सर्वसंयोगे निष्पन्नात् द्व्यङ्गुलशब्दात् सौ द्व्यङ्गुलम् इति रूपं निष्पन्नम्। अव्ययपूर्वस्य अङ्गुल्यन्तस्य समासान्तस्योदाहरणं निर्गतम् अङ्गुलिभ्यः निरङ्गुलम् इति।

पाठगतप्रश्नाः-४

२१. "उपपदमतिङ्" इति सूत्रस्यार्थः कः।

२२. "उपपदमतिङ्" इति सूत्रस्य एकमुदाहरणं देयम्।

२३. "गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः" इति परिभाषार्थः कः।

२४. सुबुत्पत्तेः प्राक् कृदन्तेन सह गतिसमासे किमुदाहरणम्।

२५. "तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याऽव्ययादेः" इति सूत्रस्यार्थः कः।

२६. संख्यापूर्वस्य तत्पुरुषस्य समासान्तविधाने किमुदाहरणम्।

२७. अव्ययपूर्वपदस्य तत्पुरुषस्य समासान्तविधाने किमुदाहरणम्।

[४.८] अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः॥ (५.४.८७)

सूत्रार्थः - अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्यशब्देभ्यः संख्याऽव्ययादेः च परो यः रात्रिशब्दः तदन्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तः तद्धितसंज्ञकः अच्प्रत्ययो भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण समासान्तः अच्प्रत्ययो विधीयते। पदत्रयात्मके अस्मिन् सूत्रे अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्यात् इति पञ्चम्येकवचनान्तं पदम्। च इत्यव्ययपदम्। रात्रेः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। "तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याऽव्ययादेः" इत्यस्मात् सूत्रात् तत्पुरुषस्य इति पदमनुवर्तते। "अच्प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोम्नः" इत्यतः अच् इति पदम् अनुवर्तते। "समासान्ताः", "तद्धिताः", "प्रत्ययः", "परश्च" इत्येतानि अधिकृतानि। चकारेण पूर्वसूत्रात् संख्याव्ययादेः इति पदस्य ग्रहणमस्ति। अहश्च सर्वश्च एकदेशश्च संख्यातश्च पुण्यश्च अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्यम्, तस्मादिति समाहारद्वन्द्वसमासः। एकदेशशब्देन अवयववाचकानां पूर्वपराधरोत्तरादीनां शब्दानां ग्रहणं भवति। एवं सूत्रार्थ आगच्छति - "अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्यशब्देभ्यः संख्याऽव्ययादेः च परो यः रात्रिशब्दः तदन्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तः तद्धितसंज्ञकः अच्प्रत्ययो भवति" इति।

एतस्य सूत्रस्य व्याख्यानावसरे "अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम्" इति वार्तिकं पठितम्। अहन्पूर्वस्य रात्र्यन्तस्य द्वन्द्वस्य समासान्तः अच् तेन भवति।

उदाहरणम् - अहन्पूर्वस्य रात्र्यन्तस्य समासान्तस्य अचः उदाहरणम् अहोरात्रः इति। अहश्च रात्रिश्चानयोः समाहारः इति लौकिकविग्रहे अहन् सु रात्रि सु इत्यलौकिकविग्रहे "चार्थे द्वन्द्वः" इत्यनेन सूत्रेण समाहारद्वन्द्वसमासो भवति। ततः "अल्पाच्तरम्" इत्यनेन अल्पतराच्सहितस्य अहन् सु इत्यस्य पूर्वनिपाते, प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि अहन् रात्रि इति स्थिते "अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम्" इति वार्तिकपरिष्कृतेन प्रकृतसूत्रेण अहन्पूर्वपदस्य रात्र्यन्तस्य द्वन्द्वस्य समासान्ते अचि अनुबन्धलोपे अहोरात्रि अ इति जाते, "यचि भम्" इत्यनेन अहोरात्रि इत्यस्य भसंज्ञायां "यस्येति च" इत्यनेन इकारस्य लोपे सर्वसंयोगे निष्पन्नात् अहोरात्रशब्दात् सौ प्रक्रियाकार्ये अहोरात्रः इति निष्पन्नम्।

सर्वपूर्वपदस्य रात्र्यन्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तस्योदाहणं सर्वरात्रः इति। सर्वा चासौ रात्रिश्च इति लौकिकविग्रहे सर्वा सु रात्रि सु इत्यलौकिकविग्रहे तत्पुरुषसमासे सुब्लुकि प्रक्रियाकार्ये सर्वरात्रि इति स्थिते, अनेन सूत्रेण सर्वपूर्वपदस्य रात्र्यन्तस्य समासान्ते अचि प्रक्रियाकार्ये सौ सर्वरात्रः इति निष्पन्नम्।

एकदेशपूर्वपदस्य समासान्तस्योदाहरणं पूर्वं रात्रेः पूर्वरात्रः इति। संख्यातपूर्वपदस्य समासान्तस्योदाहरणं संख्यातरात्रः इति। पुण्यपूर्वपदस्य समासान्तस्योदाहरणं पुण्यरात्रः इति।

[४.९] रात्राह्नाऽहाः पुंसि॥ (२.४.२९)

सूत्रार्थः - रात्राह्नाहान्तौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ पुंसि भवतः।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण पुंस्त्वं विधीयते। अहोरात्रशब्दस्य "परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः" इत्यनेन रात्रिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् स्त्रीलिङ्गता प्राप्नोति, तत् प्रबाध्य "स नपुंसकम्" इत्यनेन नपुंसकत्वापत्तिः। सर्वरात्रशब्दस्य तु स्त्रीलिङ्गतापत्तिश्च। अहोरात्र-सर्वरात्रशब्दयोः किं लिङ्गं स्यादिति वर्णनाय सूत्रमिदं प्रवृत्तम्।

पदद्वयात्मके अस्मिन् सूत्रे रात्राह्नाहाः इति प्रथमाबहुवचनान्तं पुंसि इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। "परवल्लिङ्गं द्वन्द्वत्पुरुषयोः" इत्यस्मात् सूत्रात् द्वन्द्वतत्पुरुषयोः इति पदमनुवर्तते। तस्य च विभक्तिविपरिणामेन द्वन्द्वतत्पुरुषौ इति रूपम्। रात्रश्च अह्नश्च अहश्च रात्राह्नाहाः इतीतरेतरद्वन्द्वसमासः। द्वन्द्वतत्पुरुषौ इत्यस्य विशेषणत्वात् रात्राह्नाहाः इत्यस्य तदन्तविधौ रात्राह्नाहान्तौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ इत्यर्थः। एवं "रात्राह्नाहान्तौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ पुंसि भवतः" इति सूत्रार्थः।

एतत्सूत्रव्याख्याने "संख्यापूर्वा रात्रिः" इति लिङ्गानुशासनस्य नपुंसकाधिकारे अन्तर्गतं सूत्रम् अवलम्ब्य एकं वचनं प्राप्यते "संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्" इति। संख्यापूर्वपदस्य रात्र्यन्तस्य च समासस्य नपुंसकलिङ्गे प्रयोगो भवति इति वचनस्यार्थः।

उदाहरणम् - अहश्च रात्रिश्च इति विग्रहे समासे निष्पन्नस्य अहोरात्रशब्दस्य “स नपुंसकम्” इत्यनेन नपुंसकत्वं प्रबाध्य प्रकृतसूत्रेण पुंस्त्वविधानात् सौ प्रक्रियाकार्ये अहोरात्रः इति रूपम्। एवमेव सर्वरात्रशब्दस्य सौ सर्वरात्रः इति रूपम्।

"संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्" इति वचनानुसारेण द्वयोः रात्र्योः समाहारः इति विग्रहे निष्पन्नस्य द्विरात्रशब्दस्य नपुंसके प्रयोगो भवति। एवमेव त्रिरात्रम् नवरात्रम् इत्यादिकं सिध्यति।

[४.१०] राजाहःसखिभ्यष्टच्॥ (५.४.९१)

सूत्रार्थः - राजाहःसखिशब्दान्तात् तत्पुरुषात् समासान्तः तद्धितसंज्ञकः टच्प्रत्ययो भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण समासान्तः तद्धितसंज्ञकः टच्प्रत्ययो विधीयते। पदत्रयात्मके अस्मिन् सूत्रे राजाहःसखिभ्यः टच् इति पदच्छेदः। राजाहःसखिभ्यः इति पञ्चमीबहुवचनान्तं टच् इति च प्रथमैकवचनान्तं पदम्। राजा च अहश्च सखा च राजाहःसखायः, तेभ्य इतीतरेतरद्वन्द्वः। "तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः" इत्यस्मात् सूत्रात् तत्पुरुषस्य इति पदमनुवर्तते। तस्य विभक्तिविपरिणामेन पञ्चम्येकवचने तत्पुरुषादिति भवति। तद्विशेषणत्वेन राजाहःसखिभ्यः इत्यस्य तदन्तविधौ राजाहःसखिशब्दान्तात् तत्पुरुषाद् इत्यर्थो भवति। "समासान्ताः", "तद्धिताः" इति सूत्रद्वयम् अधिकृतम्। एवं सूत्रार्थः - "राजाहःसखिशब्दान्तात् तत्पुरुषात् समासान्तः तद्धितसंज्ञकः टच्प्रत्ययो भवति" इति।

उदाहरणम् - अस्य सूत्रस्योदाहरणं परमराजः इति। परमश्चासौ राजा चेति लौकिकविग्रहे परम सु राजन् सु इत्यलौकिकविग्रहे "विशेषणं विशेष्येण बहुलम्" इत्यनेन तत्पुरुषसमासे प्रक्रियाकार्ये परमराजन् इति निष्पद्यते। ततः प्रकृतसूत्रेण समासान्ते टचि परमराजन् टच् इति स्थिते टकारस्य "चुटू" इत्यनेन चकारस्य च "हलन्त्यम्" इत्यनेन इत्संज्ञायां "तस्य लोपः" इत्यनेन लोपे परमराजन् अ इति

भवति। ततः परमराजन् इत्यस्य भसंज्ञायां "नस्तद्धिते" इत्यनेन टेरनः लोपे परमराज् अ इति स्थिते सर्वसंयोगे निष्पन्नस्य परमराजशब्दस्य परवल्लिङ्गत्वेन पुंसि सौ प्रक्रियाकार्ये परमराजः इति रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः-५

२८. "अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः" इति सूत्रस्यार्थः कः।

२९. "अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः" इति सूत्रस्य एकमुदाहरणं देयम्।

३०. "रात्राह्नाहाः पुंसि" इति सूत्रस्यार्थः कः।

३१. "रात्राह्नाहाः पुंसि" इति सूत्रस्य एकमुदाहरणं देयम्।

३२. "संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्" इति वचनस्यार्थः कः, किञ्चात्रोदाहरणम्।

३३. "राजाहसखिभ्यष्टच्" इति सूत्रस्यार्थः कः।

३४. "राजाहसखिभ्यष्टच्" इति सूत्रस्य एकमुदाहरणं देयम्।

[४.११] आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः॥ (६.३.४६)

सूत्रार्थः - समानाधिकरणे उत्तरपदे जातीये च परे महतः आकारः आदेशो भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण महतः आकारः अन्तादेशो विधीयते। पदत्रयात्मके अस्मिन् सूत्रे आत् महतः समानाधिकरणजातीययोः इति पदच्छेदः। अस्मिन् सूत्रे आत् इति प्रथमैकवचनान्तं, महतः इति पञ्चम्येकवचनान्तं समानाधिकरणजातीययोः इति च सप्तमीद्विवचनान्तं पदम्। समानाधिकरणं च जातीयश्च समानाधिकरणजातीयौ तयोः समानाधिकरणजातीययोः इति इतरेतरद्वन्द्वः। "अलुगुत्तरपदे" इत्यस्मात्सूत्रात् उत्तरपदे इति पदम् अनुवर्तते। उत्तरपदे इत्यस्यान्वयः समानाधिकरणेत्यंशेन एव सम्भवति "प्रकारवचने जातीयर्" इत्यनेन विहितस्य जातीयस्य प्रत्ययत्वाद् उत्तरपदत्वाभावात्। एवं सूत्रार्थः समायाति - "समानाधिकरणे उत्तरपदे जातीये च परे महतः आकारः आदेशो भवति" इति।

"अलोऽन्त्यस्य" इति परिभाषया महतः अन्त्यस्य तकारस्य स्थाने एव आकारादेशो भवति।

उदाहरणम् - अस्य सूत्रस्योदाहरणं महाराजः इति। महान् चासौ राजा चेति लौकिकविग्रहे महत् सु राजन् सु इत्यलौकिकविग्रहे "विशेषणं विशेष्येण बहुलम्" इत्यनेन तत्पुरुषसमासे प्रक्रियाकार्ये महत् राजन् इति सिध्यति। ततः "अलोऽन्त्यस्य" इति परिभाषया परिष्कृतेन प्रकृतसूत्रेण उत्तरपदे परे महतः तकारस्य आकारादेशे मह आ राजन् इति जाते सवर्णदीर्घे महाराजन् इति निष्पद्यते। ततः समासान्ते टचि प्रक्रियाकार्ये महाराजः इति रूपम्।

जातीयरि परे उदाहरणं भवति महाजातीयः इति। महत्त्वविशिष्ट इत्यर्थे महत् इत्यस्मात् "प्रकारवचने जातीयर्" इत्यनेन जातीयर्-प्रत्यये अनुबन्धलोपे महत् जातीय इति जाते प्रकृतसूत्रेण जातीयरि परे महतः तकारस्य आकारे सवर्णदीर्घे प्रक्रियाकार्ये महाजातीयः इति रूपम्।

[४.१२] द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः॥ (६.३.४७)

सूत्रार्थः - द्वि अष्टन् इत्यनयोः शब्दयोः संख्यावाचके उत्तरपदे परे आकारः अन्तादेशो भवति, न तु बहुव्रीहिसमासे अशीत्युत्तरपदे च परे।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण आकारः अन्तादेशो विधीयते।पदत्रयात्मके अस्मिन् सूत्रे द्व्यष्टनः संख्यायाम् अबहुव्रीह्यशीत्योः इति पदच्छेदः। अस्मिन् सूत्रे द्व्यष्टनः इति षष्ठ्येकवचनान्तं, संख्यायाम् इति सप्तम्येकवचनान्तम् अबहुव्रीह्यशीत्योः इति सप्तमीद्विवचनान्तं पदम्। द्वि च अष्ट च द्व्यष्ट, तस्य द्व्यष्टनः इति समाहारद्वन्द्वः। बहुव्रीहिश्च अशीतिश्च बहुवीह्यशीती, तयोः बहुव्रीह्यशीत्योः इतीतरेतरद्वन्द्वः। न बहुव्रीह्यशीत्योः अबहुव्रीह्यशीत्योः इति नञ्तत्पुरुषः। "आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः" इत्यस्मात् सूत्राद् आत् इत्यनुवर्तते। "अलुगुत्तरपदे" इत्यस्मात्सूत्रात् उत्तरपदे इति पदम् अनुवर्तते। उत्तरपदे इत्यस्यान्वयः संख्यायाम् इत्यनेन अशीत्याम् इत्यनेन च सम्भवति। बहुव्रीहौ इत्यनेन सह तस्यान्वयो नास्ति। एवं सूत्रार्थः समायाति - "द्वि अष्टन् इत्यनयोः शब्दयोः संख्यावाचके उत्तरपदे परे आकारः अन्तादेशो भवति, न तु बहुव्रीहिसमासे अशीत्युत्तरपदे च परे" इति।

"अलोऽन्त्यस्य" इति परिभाषया अन्त्यस्य स्थाने एव आकारादेशो भवति।

उदाहरणम् - अस्य सूत्रस्य द्विशब्दस्योदाहरणं तावद् द्वादश इति। द्वौ च दश च इति लौकिकविग्रहे द्वि औ दशन् जस् इत्यलौकिकविग्रहे "चार्थे द्वन्द्वः" इत्यनेन सूत्रेण द्वन्द्वसमासे प्रक्रियाकार्ये सुब्लुकि द्वि दशन् इति स्थिते प्रकृतसूत्रेण संख्यावाचके दशन् इत्युत्तरपदे परे द्विशब्दस्य आकारान्तादेशे द्वादशन् इति निष्पद्यते। ततः जसि प्रक्रियाकार्ये द्वादश इति रूपम्। एवमेव द्विशब्दस्य द्वाविंशतिः, द्वात्रिंशत् इत्यादिकमुदाहरणम्। एवमेव अष्टन्शब्दस्य अष्टादश इत्युदाहरणम्।

[४.१३] त्रेस्त्रयः॥ (६.३.४८)

सूत्रार्थः - त्रिशब्दस्य संख्यावाचके उत्तरपदे परे त्रयस् इत्यादेशो भवति, न तु बहुव्रीहिसमासे अशीत्युत्तरपदे च परे।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण त्रिशब्दस्य त्रयस् इत्यादेशो विधीयते।

पदद्वयात्मके अस्मिन् सूत्रे त्रेः इति षष्ठ्येकवचनान्तं त्रयः इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। "द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः" इत्यस्मात् सूत्रात् संख्यायाम् इति पदम् अबहुव्रीह्यशीत्योः इति च पदम् अनुवर्तते। "अलुगुत्तरपदे" इत्यस्मात्सूत्रात् उत्तरपदे इति पदम् अनुवर्तते। उत्तरपदे इत्यस्यान्वयः संख्यायाम् इत्यनेन अशीत्याम् इत्यनेन च सम्भवति। बहुव्रीहौ इत्यनेन सह तस्यान्वयो नास्ति। एवं

सूत्रार्थः समायाति- "त्रिशब्दस्य संख्यावाचके उत्तरपदे परे त्रयस् इत्यादेशो भवति, न तु बहुव्रीहिसमासे अशीत्युत्तरपदे च परे" इति।

"अनेकाल्शित्सर्वस्य" इति परिभाषया त्रिशब्दस्य सम्पूर्णस्य स्थाने एव त्रयस् इत्यादेशो भवति।

उदाहरणम् - अस्य सूत्रस्य द्विशब्दस्योदाहरणं तावद् त्रयोदश इति। त्रयश्च च दश च इति लौकिकविग्रहे त्रि जस् दशन् जस् इत्यलौकिकविग्रहे "चार्थे द्वन्द्वः" इत्यनेन सूत्रेण द्वन्द्वसमासे प्रक्रियाकार्ये सुब्लुकि त्रि दशन् इति स्थिते प्रकृतसूत्रेण संख्यावाचके दशन् इत्युत्तरपदे परे त्रिशब्दस्य सर्वस्य स्थाने त्रयस् इत्यादेशे त्रयस् दशन् इति निष्पद्यते। ततः सस्य रुत्वे "हशि च" इत्यनेन रेफस्य उकारे गुणे सर्वसंयोगे त्रयोदशन् इति शब्दो निष्पद्यते। ततः जसि प्रक्रियाकार्ये त्रयोदश इति रूपम्। एवमेव त्रिशब्दस्य त्रयोविंशतिः, त्रयस्त्रिंशत् इत्यादिकमुदाहरणम्।

पाठगतप्रश्नाः-६

३५. "आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः" इति सूत्रस्यार्थः कः।

३६. महाराजः इत्यत्र महत आकारः अन्तादेशः केन कथम्।

३७. जातीयरि परे महत आकारान्तादेशस्य किमुदाहरणम्।

३८. "द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः" इति सूत्रस्यार्थः कः।

३९. द्वादश इत्यत्र द्विशब्दस्य आकारान्तादेशः कथम्।

४०. "त्रेस्त्रयः" इति सूत्रस्यार्थः कः।

४१. त्रयस् इत्यादेशः सम्पूर्णस्य त्रिशब्दस्य स्थाने कथं भवति।

[४.१४] परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः॥ (२.४.२६)

सूत्रार्थः - द्वन्द्वतत्पुरुषयोः परपदस्येव लिङ्गं भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण द्वन्द्वे तत्पुरुषे च परवल्लिङ्गं विधीयते। पदत्रयात्मके अस्मिन् सूत्रे परवत् इत्यव्ययपदम्, लिङ्गमिति प्रथमैकवचनान्तं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः इति षष्ठीद्विवचनान्तं पदम्। परशब्दात् षष्ठ्यन्तात् "तत्र तस्येव" इत्यनेन वतिप्रत्यये परवत् इति रूपम्। परस्य परपदस्य इव इति तात्पर्यम्। द्वन्द्वश्च तत्पुरुषश्च द्वन्द्वतत्पुरुषौ तयोः द्वन्द्वतत्पुरुषयोः इति इतरेतरद्वन्द्वसमासः। एवं सूत्रार्थः समायाति - "द्वन्द्वतत्पुरुषयोः परपदस्येव लिङ्गं भवति" इति।

उदाहरणम् - अस्य सूत्रस्य द्वन्द्वसमासे उदाहरणं तावत् कुक्कुटमयूर्यौ इति। कुक्कुटश्च च मयूरी च इति लौकिकविग्रहे कुक्कुट सु मयूरी सु इत्यलौकिकविग्रहे "चार्थे द्वन्द्वः" इत्यनेन सूत्रेण इतरेतरद्वन्द्वसमासे प्रक्रियाकार्ये कक्कुटमयूरीशब्दो निष्पद्यते। कुक्कुटमयूरी इत्यत्र मयूरी इत्यस्य

स्त्रीलिङ्गत्वात् प्रकृतसूत्रेण द्वन्द्वसमासनिष्पन्नस्य कुक्कुटमयूरीशब्दस्य स्त्रीलिङ्गे प्रथमाद्विवचने कुक्कुटमयूर्यौ इति रूपं निष्पद्यते।

तत्पुरुषे चोदाहरणम् अर्धपिप्पली इति। अर्धं पिप्पल्याः इति लौकिकविग्रहे अर्ध सु पिप्पली ङस् इत्यलौकिकविग्रहे "अर्धं नपुंसकम्" इत्यनेन सूत्रेण तत्पुरुषसमासे प्रक्रियाकार्ये अर्धपिप्पलीशब्दो निष्पन्नः। अर्धपिप्पली इत्यत्र पिप्पली इत्यस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् प्रकृतसूत्रेण अर्धपिप्पलीत्यस्य सम्पूर्णस्य स्त्रीलिङ्गत्वविधानात् ततः प्रथमैकवचने सौ अर्धपिप्पली इति रूपम्।

(४.१४.१) द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः (वार्तिकम्)

वार्तिकार्थः - द्विगुसमासे प्राप्तापन्नालम्पूर्वपदे तत्पुरुषसमासे गतिसमासे च परवल्लिङ्गतायाः प्रतिषेधो भवति।

वार्तिकव्याख्या - इदं वार्तिकं "परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः" इति सूत्रस्य वर्णनावसरे महाभाष्ये पठितम्। अतः एतत्सूत्रसम्प्राप्तस्य परवल्लिङ्गत्वस्यैव निषेधकं वार्तिकम् इदम्।

त्रिषु स्थानेषु परवल्लिङ्गतायाः निषेधः अनेन वार्तिकेन विधीयते -

क) द्विगुसमासे परवल्लिङ्गतानिषेधो भवति।

ख) प्राप्तापन्नालम्पूर्वपदकस्य तत्पुरुषस्य परवल्लिङ्गतानिषेधो भवति।

ग) गतिसमासे परवल्लिङ्गतानिषेधो भवति।

अलम्पूर्वस्य तत्पुरुषसमासस्य विधायकं किमपि सूत्रं न प्राप्यते। तथापि अस्मिन् वार्तिके तस्योल्लेखादेव अलम्पूर्वकः तत्पुरुषः भवतीति ज्ञाप्यते।

उदाहरणम् - अस्य वार्तिकस्य द्विगुसमासे उदाहरणं पञ्चकपालः इति। पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः इति लौकिकविग्रहे पञ्चन् सुप् कपाल सुप् इत्यलौकिकविग्रहे "संस्कृतं भक्षाः" इत्यनेन तद्धिते विवक्षिते "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" इत्यनेन सूत्रेण द्विगुसमासे, संख्यावाचकस्य पूर्वनिपाते, सुब्लुकि पञ्चनः नकारस्य लोपे पञ्चकपाल इति सिध्यति। तस्मात् सप्तमीबहुवचने सुपि पञ्चकपाल सुप् इति सप्तम्यन्तात् "संस्कृतं भक्षाः" इत्यनेन तद्धिते अणि "द्विगोर्लुगनपत्ये" इत्यनेनाणः लोपे, "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इत्यनेन सुपः लुकि पञ्चकपाल इति तद्धितान्तः शब्दो निष्पद्यते। तस्य प्रातिपदिकत्वात् ततः विभक्त्युत्पत्तेः प्राक् लिङ्गनिर्णयः कार्यः। तदा "परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः" इत्यनेन सूत्रेण कपालशब्दस्येव नपुंसकलिङ्गत्वे प्राप्ते प्रस्तुतेन वार्तिकेन द्विगुसमासे परवल्लिङ्गतानिषेधे पुरोडाशः इति विशेष्यानुसारेण पुंसि सौ प्रक्रियाकार्ये पञ्चकपालः इति रूपम्।

प्राप्तापन्नालम्पूर्वकानामुदाहरणानि यथाक्रमं प्राप्तजीविकः जनः, आपन्नजीविकः जनः, अलङ्कुमारिः इति। गतिसमासे च निष्कौशाम्बिः इत्यादिकमुदाहरणम्।

[४.१५] प्राप्तापन्ने च द्वितीयया॥ (२.२.४)

सूत्रार्थः - प्राप्त आपन्न इत्येतौ शब्दौ द्वितीयया सह समस्येते, अकारश्चानयोः अन्तादेशो भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण तत्पुरुषसमासः अकारश्च अन्तादेशो विधीयते। प्रसङ्गतः प्राप्तापन्नशब्दयोगे समासविधायकं सूत्रमिदं प्रवृत्तम्। पदत्रयात्मके अस्मिन् सूत्रे प्राप्तापन्ने इति प्रथमाद्विवचनान्तं, च इत्यव्ययं द्वितीयया इति च तृतीयैकवचनान्तं पदम्। द्वितीयया अ इति प्रश्लेषः। प्राप्तं च आपन्नं च प्राप्तापन्ने इति इतरेतरद्वन्द्वः। समासः, सुप्, सह सुपा, तत्पुरुषः इत्येतत्सर्वम् अधिकृतम्। सूत्रे चकारग्रहणं विधिद्वयस्य समुच्चयार्थम्। द्वितीयया इत्यत्र तदन्तविधौ द्वितीयान्तेन सुबन्तेन इत्यर्थ आयाति। एवं सूत्रार्थः - "प्राप्त आपन्न इत्येतौ शब्दौ द्वितीयया सह समस्येते, अकारश्चानयोः अन्तादेशो भवति" इति।

"अलोऽन्त्यस्य" इति परिभाषया प्राप्तापन्नशब्दयोः अन्त्यस्य स्थाने एव अकारादेशो भवति। एतत्सूत्रं "द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः" इति द्वितीयातत्पुरुषसमासस्य अपवादभूतम्।

उदाहरणम् - अस्य सूत्रस्योदाहरणं प्राप्तजीविकः इति। प्राप्तः जीविकाम् इति लौकिकविग्रहे प्राप्त सु जीविका अम् इत्यलौकिकविग्रहे प्रोक्तेन सूत्रेण प्राप्त सु इति सुबन्तं जीविका अम् इत्यनेन द्वितीयान्तेन सह तत्पुरुषसमाससंज्ञं भवति। ततः प्रक्रियाकार्ये प्राप्ताजीविका इति स्थिते एतत्सूत्रप्रश्लेषबलाद् प्राप्त इत्यत्र आकारस्य स्थाने अकारे प्राप्तजीविका इति जाते ततः जीविकेत्यस्योपसर्जनसंज्ञायां ह्रस्वत्वे निष्पन्नात् प्राप्तजीविकशब्दात् पूर्वोक्तेन वार्तिकेन विशेष्यानुसारेण पुंसि सौ प्रक्रियाकार्ये प्राप्तजीविकः इति रूपम्। एवमेव प्राप्तजीविकः आपन्नजीविकः इत्यादिकमेतस्य सूत्रस्योदाहरणम्।

[४.१६] अर्धर्चाः पुंसि च॥ (२.४.३१)

सूत्रार्थः - अर्धर्चादिगणे पठिताः शब्दाः पुंसि क्लीबे च भवन्ति।

सूत्रव्याख्या - अर्धर्चादीनां तत्पुरुषसमासनिष्पन्नानां शब्दानां विशेषतया पुंलिङ्गे क्लीबे च प्रयोगविधानाय इदं सूत्रं प्रवृत्तम्। पदत्रयात्मके अस्मिन् सूत्रे अर्धर्चाः इति प्रथमाबहुवचनान्तं, पुंसि इति सप्तम्येकवचनान्तं च इत्यव्ययं पदम्। "अपथं नपुंसकम्" इत्यस्मात् सूत्रात् चकारेण नपुंसकम् इति स्वीक्रियते। तस्य च विभक्तिविपरिणामेन सप्तम्यां नपुंसके इति भवति। अर्धर्चाः इत्यत्र बहुवचनाद् अर्धर्चादिगणे पठिताः अर्धर्चादयः शब्दा गृह्यन्ते। एवं सूत्रार्थ आयाति - "अर्धर्चादिगणे पठिताः शब्दाः पुंसि क्लीबे च भवन्ति" इति।

उदाहरणम् - अस्य सूत्रस्योदाहरणं अर्धर्चम् अर्धर्चः इति। ऋचः अर्धम् इति लौकिकविग्रहे ऋच् ङस् अर्ध सु इत्यलौकिकविग्रहे "अर्धं नपुंसकम्" इत्यनेन विकल्पेन तत्पुरुषसमासे सुब्लुकि प्रक्रियाकार्ये अर्धर्च् इति निष्पद्यते। ततः "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे" इत्यनेन सूत्रेण अर्धर्च् इत्यस्य समासान्ते अप्रत्यये सर्वसंयोगे निष्पन्नस्य अर्धर्चशब्दस्य तत्पुरुषसंज्ञकत्वात् "परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः" इत्यनेन परपदस्य

ऋच् इत्यस्यानुसारेण स्त्रीलिङ्गत्वे प्राप्ते तत् प्रबाध्य प्रोक्तेन सूत्रेण अर्धर्चादिगणे पठितस्य शब्दस्य पुंसि नपुंसके च प्रयोगो विधीयते। तेन अर्धर्चः अर्धर्चम् इति रूपद्वयं सिध्यति।

पाठगतप्रश्नाः-७

४२. "परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः" इति सूत्रस्यार्थः कः।

४३. द्वन्द्वे परवल्लिङ्गस्य किमुदाहरणम्।

४४. तत्पुरुषे परवल्लिङ्गस्य किमुदाहरणम्।

४५. "द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः" इति वार्तिकस्यार्थः कः।

४६. द्विगौ परवल्लिङ्गतानिषेधस्य किमुदाहरणम्।

४७. प्राप्तापन्नालम्पूर्वकानां तत्पुरुषाणां परवल्लिङ्गतानिषेधस्य कानि उदाहरणानि।

४८. गतिसमासे परवल्लिङ्गतानिषेधस्य किमुदाहरणम्।

४९. "प्राप्तापन्ने च द्वितीयया" इति सूत्रस्यार्थः कः।

५०. "प्राप्तापन्ने च द्वितीयया" इति सूत्रस्य किमुदाहरणम्।

५१. "अधर्चाः पुंसि च" इति सूत्रस्यार्थः कः।

५२. "अधर्चाः पुंसि च" इति सूत्रस्य किमुदाहरणम्।

पाठसारः

अस्मिन् पाठे कु-गति-प्रादिसमासानां विधायकं "कुगतिप्रादयः" इति सूत्रं व्याख्यातम्। "ऊर्यादिच्विडाचश्च" इति गतिसंज्ञाविधायकं सूत्रमत्र व्याख्यातम्। प्रादिसमासविधायकानि "प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया", "अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया", "अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया", "पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या", "निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या" इति पञ्च वार्तिकानि च व्याख्यातानि। अत्र प्रसङ्गात् "एकविभक्ति चापूर्वनिपाते" इति उपसर्जनसंज्ञाविधायकं "गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य" इति उपसर्जनह्रस्वविधायकं सूत्रं व्याख्यातम्।

"तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्" इति उपपदसंज्ञाविधायकं सूत्रम् "उपपदमतिङ्" इति उपपदसमासविधायकस्य सूत्रस्य वर्णनात्पूर्वं प्रस्तुतम्। "गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः" इति सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासप्रतिपादिका परिभाषा व्याख्याता।

ततः अस्मिन् पाठे "तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याऽव्ययादेः" इति "अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः" समासान्तस्य अच्प्रत्ययस्य, "राजाहःसखिभ्यष्टच्" इति समासान्तस्य टच्प्रत्ययस्य विधायकं सूत्रं

व्याख्यातम्। ततः रात्राह्नाहान्तस्य शब्दस्य लिङ्गनिर्णायकं "रात्राह्नाऽहाः पुंसि" इति सूत्रं व्याख्यातम्। महाराजः इत्यादौ महत आकारान्तादेशविधायकम् "आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः" इति सूत्रं प्रतिपादितम्। ततः समासकार्यविधायकानि "द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः", "त्रेस्त्रयः" इति सूत्रद्वयं प्रस्तुतम्। ततः द्वन्द्वतत्पुरुषयोः परवल्लिङ्गताविधायकं "परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः" इति सूत्रं तन्निषेधकं च "द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः" इति वार्तिकं प्रस्तुतम्। ततः प्राप्तापन्नशब्दयोगे तत्पुरुषसमासविधायकं "प्राप्तापन्ने च द्वितीयया" इति सूत्रम्, अर्धर्चादीनां पुंसि च क्लीबे विधायकम् "अर्धर्चाः पुंसि च" इति सूत्रं व्याख्यातम्। एवं तत्पुरुषसमासः अस्मिन् पाठे प्रतिपादितः।

पाठान्तप्रश्नाः

१. "कुगतिप्रादयः" इति सूत्रस्य व्याख्यां कुरुत।
२. प्रादिसमासविधायकानि वार्तिकानि आश्रित्य एकां टिप्पणीं लिखत।
३. "तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्" इति सूत्रस्य व्याख्यां कुरुत।
४. "उपपदमतिङ्" इति सूत्रस्य व्याख्यां कुरुत।
५. "आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः" इति सूत्रस्य व्याख्यां कुरुत।
६. "परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः" इति सूत्रस्य व्याख्यां कुरुत।
७. ससूत्रं समस्तपदानि साधयत - अतिमालः निष्कौशाम्बिः कुम्भकारः महाराजः अहोरात्रः प्राप्तजीविकः।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

उत्तराणि-१

१. समर्थाः कुगतिप्रादयः समर्थेन सुबन्तेन सह नित्यं समस्यन्ते, स च तत्पुरुषसंज्ञको भवति।
२. कुपुरुषः इति।
३. ऊरीकृत्य।
४. सुपुरुषः।
५. ऊर्यादयः च्व्यन्ता डाजन्ताश्च क्रियायोगे गतिसंज्ञाः भवन्ति।
६. पटपटाकृत्य।

उत्तराणि-२

७. गताद्यर्थे वर्तमानाः प्रादयः प्रथमान्तेन समर्थेन सुबन्तेन नित्यं समस्यन्ते, स च तत्पुरुषसंज्ञको भवति।

८. प्राचार्यः इति।

९. उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तं च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो भवति।

१०. अतिमालः इति।

११. विग्रहे यत् नियतविभक्तिं तस्य उपसर्जनसंज्ञा भवति, किन्तु तस्य पूर्वनिपातो न भवति।

१२. उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तं च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो भवति।

उत्तराणि-३

१३. क्रुष्टाद्यर्थे वर्तमानाः अवादयः तृतीयान्तेन समर्थेन सुबन्तेन नित्यं समस्यन्ते, स च तत्पुरुषसंज्ञको भवति।

१४. अवकोकिलः इति।

१५. ग्लानाद्यर्थे वर्तमानाः पर्यादयः चतुर्थ्यन्तेन समर्थेन सुबन्तेन नित्यं समस्यन्ते, स च तत्पुरुषसंज्ञको भवति।

१६. पर्यध्ययनः।

१७. क्रान्ताद्यर्थे वर्तमानाः निरादयः पञ्चम्यन्तेन समर्थेन सुबन्तेन नित्यं समस्यन्ते, स च तत्पुरुषसंज्ञको भवति।

१८. निष्कौशाम्बिः।

१९. सप्तम्यन्ते पदे कर्मण्यण् इत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं यत्कुम्भादि तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं भवति।

२०. कुम्भकारः।

उत्तराणि-४

२१. उपपदं सुबन्तं समर्थेन सह नित्यं समस्यते, स च तत्पुरुषसंज्ञको भवति। अयं च समासः अतिङन्तः।

२२. कुम्भकारः।

२३. गतिसंज्ञकस्य कारकसंज्ञकस्य उपपदसंज्ञकस्य च कृदन्तेन सह समासः कृदन्तात् सुबुत्पत्तेः प्राक् भवति।

२४. आघ्रः।

२५. संख्याऽव्ययादेः अङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तः तद्धितसंज्ञकः अच्प्रत्ययो भवति।

२६. द्व्यङ्गुलम्।

२७. निरङ्गुलम्।

उत्तराणि-५

२८. अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्यशब्देभ्यः संख्याऽव्ययादेः च परो यः रात्रिशब्दः तदन्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तः तद्धितसंज्ञकः अच्प्रत्ययो भवति।

२९. अहोरात्रः।

३०. रात्राह्नाहान्तौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ पुंसि भवतः।

३१. अहोरात्रः।

३२. संख्यापूर्वपदस्य रात्र्यन्तस्य च समासस्य नपुंसकलिङ्गे प्रयोगो भवति इति वचनस्यार्थः। त्रिरात्रम्, नवरात्रम् इत्यादीनि उदाहरणानि।

३३. राजाहःसखिशब्दान्तात् तत्पुरुषात् समासान्तः तद्धितसंज्ञकः टच्प्रत्ययो भवति।

३४. परमराजः इत्युदाहरणम्।

उत्तराणि-६

३५. समानाधिकरणे उत्तरपदे जातीये च परे महतः आकारः आदेशो भवति।

३६. राजन् इति समानाधिकरणे उत्तरपदे जातीये च परे महतः आकारः आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः इति सूत्रेण।

३७. महाजातीयः इति।

३८. द्वि अष्टन् इत्यनयोः शब्दयोः संख्यावाचके उत्तरपदे परे आकारः अन्तादेशो भवति, न तु बहुव्रीहिसमासे अशीत्युत्तरपदे च परे।

३९. द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः इति सूत्रेण संख्यावाचके दशन् इत्युत्तरपदे परे द्विशब्दस्य आकारान्तादेशे द्वादशन् इति निष्पद्यते। ततः जसि द्वादश इति रूपम्।

४०. त्रिशब्दस्य संख्यावाचके उत्तरपदे परे त्रयस् इत्यादेशो भवति, न तु बहुव्रीहिसमासे अशीत्युत्तरपदे च परे।

४१. "अनेकाल्शित्सर्वस्य" इति परिभाषया त्रिशब्दस्य सम्पूर्णस्य स्थाने एव त्रयस् इत्यादेशो भवति।

उत्तराणि-७

४२. द्वन्द्वतत्पुरुषयोः परपदस्येव लिङ्गं भवति।

४३. कुक्कुटमयूर्यौ ।

४४. अर्धपिप्पली।

४५. द्विगुसमासे प्राप्तापन्नालम्पूर्वपदे तत्पुरुषसमासे गतिसमासे च परवल्लिङ्गतायाः प्रतिषेधो भवति।

४६. पञ्चकपालः।

४७. प्राप्तापन्नालम्पूर्वकानामुदाहरणानि यथाक्रमं प्राप्तजीविकः जनः, आपन्नजीविकः जनः, अलङ्कुमारिः इति।

४८. निष्कौशाम्बिः।

४९. प्राप्त आपन्न इत्येतौ शब्दौ द्वितीयया सह समस्येते, अकारश्चानयोः अन्तादेशो भवति।

५०. प्राप्तजीविकः।

५१. अर्धर्चादिगणे पठिताः शब्दाः पुंसि क्लीबे च भवन्ति।

५२. अर्धर्चम् अर्धर्चः इति उदाहरणद्वयम्।

॥इति चतुर्थः पाठः॥